

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Sc *Schizanthus* POUK
FE

Unpublished notes

W. S. P. M. P. M.
1877

ՍՈՆԻՐԱՏԻ ՈԳԻՆ

ԻՓՈՒՄ ՏԷ ՃԻՒՍԻԿԱԿԱՆՈՒՄ

Թ. ԱՐԳՄԱՆԵԱՅ

Յ. ՍԳԱՃԵԱՆ

ԶՄԻՌՆԻՆԵ

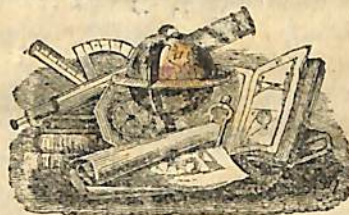
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՐՇԱՆՈՒԹՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

1877

ՍՈՆՐԱՏԻ ՈԳԻՆ

ԲՕՒԻ ՏԸ ՃԻԻՍԹԻՆԵԱՆԻ

ՀԱՐԱՔԱՆՈՑ Բ. ԱՋԱՏԵԱՆ Ի ՔԻ
ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ
Յ. ՍՂԱՃԵԱՆ

ՉՄԻՌՆԻՆ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՐԵՎՈՒԿՈՑ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

1877

60766ppm

Էս էլ Կոնստանդնուպոլիսի Կոնստանդնուպոլիսի
Օսմանյան Կառավարության Զեյթունի Զեյթունի
Կոնստանդնուպոլիսի :

Հ. Գ. Կոնստանդնուպոլիսի 12 Քաջիկ
1880

Ա. Բ. Մի մեծարան արժանաչարգ պարոն Ղուկասու
Գ. Պապաչարեան ,

Ձօնե
Թարգմանիչն :

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ

Սոյն փոքրիկ ճառն ի Հայ փոխելով, խօսք
Տ'ալ իմ կողմանէ կը յաւելում :

Փիլիսոփայական ուսմանց վերաբերեալ մատե-
նից՝ մեր ազգին մէջ նուազութիւնը աններելի
թերութիւն մ'է : Ազգաց մէջ՝ գէպի վերանո-
րոգութիւն եղած ճիգը՝ այդ ուսմանց ծաւայու-
մէն կը բռնուի : Ժողովուրդ մը՝ որ այդ ուսմանց
ճաշակ չունի մարդկութեան մէկ մասը կազմե-
լու արժանիքէն զուրկ է , անասնութիւնն է իւր
քաժինը : Հայ ժողովուրդը՝ եթէ գժարագ արար
չունի՝ առ այդ ուսումն ձեռնչաս զ իտնականներ
և հեղինակներ , գոնէ թարգմանիչներ ունի . և
կրնայ միջոցներ հայթհայթել : Բանի արդիւնա-
բար պիտի ըլլար Հայ թարգմանչաց քրտինքը՝
եթէ ժողովուրդեան ձեռքը շարունակ վէպեր
տալու տեղ՝ ուսումնական և փիլիսոփայական
մատենիկներ ընծայէին անոր ծարաւի մտքին :
Սխալ է կարծել , թէ գեռ կանուխ ըլլայ այդ
ժողովուրդին : Մարդուս մէջ փիլիսոփայութիւ-
նը բնական է . յայդ կը ծնի բանական էակը :
Ժողովուրդին մտային հորիզոնը ընդարձակելու
կամ նորա բարոյական հանդամանքը արդիւ-
նաւորելու համար վէպերը՝ այնքան արժանի
դեր մը չեն խաղար , վէպերուն մեծ մասին
Ֆրասք զգալի եղած է ազգին այն մասին մէջ
որ , առանց հիմնական սկզբան մը հետեւելու ,
ազգին ապագայն կազմելու պատրաստուած է :
Վէպերուն օգուտը խիստ սահմանափակ է , և
տուած կը թութիւննին խիստ տնձուկ չըջանակի

մը մէջ կը պարագրի : Ինչ որ մարդուս կրթութեան և զարգացման հարկաւոր է՝ նախապէս, իւր գոյութեան նպատակին, և իւր ինչութեան վրայ գաղափար մը կազմելն է :

Դաստիարակութիւնն ու կրթութիւնը՝ անցանելի և անանց կեանքին, եղծանելի և անեղծ աշխարհին մէջ անդորր կեալու համար պատրաստուած գեղադիրերն են . ուստի դժբա պարտաւոր են կենաց և գոյութեան գաղանթին հանգամանքէն իջնալ :

Յաւ է որ մեր ազգին ձեռնհաս մասը՝ խիստ լքեալ թողած է այդ վիճակը : Ժողովուրդ մը՝ որ գրական մարդք լքեալ և գրականութիւնն անմշակ կը թողու ինքզինքը լքեալ և անմշակ կը ձգէ : Լքումն ու անմշակութիւնը կորուստ և մահ կ'արտադրեն :

Եւրոպական ժողովրդոց նախանձելի վիճակն ու փառքը, այդ ուսմանց կը պարտաւորին . վէպը թէ և անոնց գրական փառքը կազմելու առաջին միջոց կարծուած ըլլայ, սակայն այժմ մանկական խաղ մ'է դարձած : Վէպերը հրատարակուած ըլլալու համար կը հրատարակուին հիմայ . . . հեղինակինն է փառքն ու արդիւնքը և ոչ ժողովուրդին : Եւրոպացւոց նմանութիւնն իւր վրայ հրաւիրող ազգի մը համար ներելի չկրնար ըլլալ, կարծեմք, փիլիսոփայական և ուսումնական հանգամանք հայթայթող գրեանց թերութիւնը : Քաղաքակրթութիւնը լոկ շպարի և ձեռք մէջ չլրանար : Մարդու զգեստ հագնող կապիկը՝ բանական չկրնար ըլլալ, — էական ճշդութիւնն է՝ որ զձեռ կը կատարելագործէ :

Կերելի թէ սոյն փոքրիկ երկին հեղինակը ոգեկանութեան կուսակից է : Մէջ բերած բազմաթիւ վկայութիւններով՝ ապացուցանել կուզէ ոգիներու նախագոյութիւնը, և նոցա՝ մեր մուրակին և մարդոց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, կամ, ըստ ոգեպաշտից, մարդոց հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը :

Այդ առեղծուածք լուծելու, կամ այդ անդունդը չափելու կարողութիւնը առ այժմ տրուած չէ մեզի . բայց քանի որ կարծիք յայտնելը ներելի է, ուստի կը փութամ՝ յայտնել :

Անդամարդկային էակաց գոյութիւնը՝ հաւանական կրնայ ըլլալ : Արդարեւ ինչու չ'ենթադրեմք թէ տիեզերաց որ և է մէկ կէտին կամ մոլորակին վրայ բանական արարածներ կան, մինչդեռ արեգակնային դրութեան մէջի մոլորակաց ոչ այնքան մեծն ու նշանաւորն եղող երկիր մոլորակը իւր վրայ կը պարունակէ բանաւոր արարածներ, զմեզ : Աստեղագիտութիւնը կ'ապացուցանէ յայտնապէս՝ որ երկիրը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ համագոյութեան մէջ գտնուող միլիոնաւոր աշխարհաց մէկ անհատը : Արդ, կարելի չէ արդեօք ենթադրել որ այդ միլիոնաւոր աշխարհաց գէթ հազարաւորք իրենց վրայ պարունակեն բանաւոր էակներ : Մնիբաւ է կարծել որ բանաւոր արարածներ կրելու առանձնաշնորհութիւնը երկրագունդին միայն նախասահմանուած ըլլար, մինչդեռ համաստեղութեանց մէջ՝ իրմէ շատ մեծ և նշանաւոր դիրք ունեցող մոլորակներ գոյ են :

Իրօք աշխարհիս պատմութիւնը արեգակին պատմութիւնն է : Կեդրոնական ահագին կոյտին մէկ աննշան անհատն եղող հիւլէ մը՝ յաւիտենականութեան ժառանգորդ եղող՝ բանական

գոյութեանց միացնակ առանձնաշնորհեաք չբկրնար ըլլալ: Մեր մտորակին գոյութեան աղբիւրը արեգակն է, ամեն զօրութիւն արեգակէն յառաջ եկած կազմութիւն մ'է:

Վայրափոխադրիչ զօրութիւնը՝ արեգակին կը պարտաւորի իւր գոյութիւնը և ընթանալու կարողութիւնը: Վասնզի անորմէ գոյութիւն առնող երկրագունդին ծոցին մէջ կըկազմուին մետաղն ու հանքածուօր: Ամեն կենդանի՝ իւր կենդանական զօրութիւնը՝ արեգակէն գոյացած բոյսերէն կըստանայ: Թող այն նոր կարծիքը՝ թէ արեգակն իսկ ուրիշ ահագին կեդրոնական գունդի մը կըհպատակի, և անկէ կառնու իւր էական զօրութիւնը: սակայն ձգեմք այժմայդ գրութիւնը իւր մասուկ հասակին մէջ, և դառնամք մեր խնդրոյն թէ, քանի որ գոյութեան մեծ և վերջին կէտը երկիրը չէ այլ առայժմաբեղակը, տարածութեան մէջ զետեղուած այն ահագին մարմինը՝ իւր բոլորտիքն ունենալով միլիօնաւոր աշխարհներ, ուստի կրնամք հետևցունել որ շատ աշխարհերու ևս ընծայած ըլլայ թանձր կամ՝ նուրբ, կամաւելի մեր չ'երեւակայած ծանրութեամբ մարմիններով շրջապատեալ բանական էակներ:

Դեռ զԱստուած բացարձակին և գաղափարականին մէջ, այսինքն որևէ աշխարհէ դուրս, և ամեն աշխարհի մէջ, որևէ մէկ կէտի վրայ անհաստատ և տարածութեան մէջ անպարագրելի հռչակող կրօնքը չ'իշխած, ամենէ բանաւոր և փիլիսոփայական կրօնքը արեւապաշտութիւնն էր: Արևն է մեր բուն հայրենիքը. արևն է միլիօնաւոր աշխարհներու ստեղծիչը, և նոցա մասնաւոր աստուածք: Ապա անիրաւ չէ ընդունիլ՝ որ արևը բանաւոր արարածներ, մարմնապատ կամ ոչ ոգիներ լցուցած ըլլայ ուրիշ աշխարհներու մէջ ևս:

Մակայն այն ենթացութիւնը՝ թէ մեր մտորակէն դուրս գտնուող անդրմարդկային էակներ կրնան ներգործել երկրագունդիս մարդոց վրայ, թէ միշտ կըհաղորդակցին նոցա հետ, թէ նոքա միշտ ենթակայ են երկու, բարի և չար, ոգիներու, այդ հանելուկը թող ոգեպաշտք և կրօնքները լուծեն, իրենց անմեղ և յարգելի պատրանօք: Մարդկութիւնը յաճախ ենթակայ է անխուսափելի պատրանաց, իւր զանազան շրջաններու մէջ խիստ հաճելի, և խիստ ալ անհեղեղ ցնորից մէջ ինկած է: Շատ անգամ աստուած հռչակած է զինքը. շատ անգամ ալ իրմէ գերագոյն աստուածներու, կամ գերմարդկային բանական արարածներու հաւանած և առ նոսա պաշտամունք տարած է, մինչև որ հասաւ այն ժամանակը որ, իւր անճառելի խորհրդոց յեղափոխութեամբ, այդ գերագունութիւնը մասնաւորեց, հարթեց, կոկեց, և տիեզերական ամբողջ գերիշխանութիւնը բացարձակ կամքի կամ անձնաւորեալ է՝ ի մը վրայ կայացուց: Անդանօր կանգ առնուլը աւելի օգուտ և բարիք բրաւ մարդկութեան: Կշիռը ստուգուեցաւ ուզուած ծանրութեան չափը տալով, և զրօները նշանակութիւն ունեցան: Թուանշանը առ լենին առնելով, Յայնժամ՝ կարելի եղաւ իմանալ թէ 4 կազմող թիւերը 2 անգամ 2 թուանշաններն են

Ստոյգ է արդեօք որ այս բացարձակ և անվրիպելի հաշիւ մ'է. ճշմարտութիւնը բուն աստոր մէջ կըկայանայ արդեօք: Ինչ փոյթ, մարդկութեան ընտրելագոյն մեծամասնութիւնը առ այդ հակած է: Ուսումնական զմեռութեանց հակամէտ մտաց համար, արդէն ամեն ինչ երկբայական է: Ժամանակ եղած է ուր մարդ իւր գոյութեան վրայ տարակուսած է:

Ընդ հանուր մարդկութեան համար այդ գրու-

Թեանց և ոչ մին բացարձակ գոհութիւն մը առթած չէ : Այդ դրութեանց իւրաքանչիւրն ալ աւելի տխուր եղած են մարդկութեան զանազան կարգի մասանց ոմանց :

Որքան յաճախ կըհարցունէ մտախոհ մարդն ինքնիրեն թէ արդեօք հարկ է կրել այն կեանքը՝ որ իրեն համար անտանելի է , որ տաղնապալի և ապերձանիկ է . հարկ է արդեօք իրեն կարօտեալներուն և սիրեցեալներուն օգնելու համար ապրելու նեղութեան հանգուրժել : Հարկ է արդեօք Սիրիլոսի համար կէս դարէն աւելի կենաց դժնդակ ժամերուն տոկալ : Հարկ է արդեօք , վերջապէս , առանց իւր գոյութեան բուն նպատակին , և հանդերձեալի մը վրայ դոհացուցիչ գաղափար մը ունենալու՝ կոյր ձրգտում մը ընել դէպի առաքինութիւն , և կամ մոլութիւն , անընդհատ փափաք մը ունենալ դէպի կեանք , էութիւն , և վայրկեան մը գերեզմանէն դողալ : Այո , այս հարկաւորութիւնք բնազդումներ են , գերազոյն զօրութեան մը ստիպումներն են , կոյր և անողոք բնութեան մը դաւերն են՝ որոց որս է մարդկութիւնը , և որոց մերթ կամայ և մերթ ակամայ կըհնազանդի առանց գիտնալու թէ ինչպէս կամ ինչու կըհնազանդի :

Խնդրոյն դառնամք :

Մարդ երբ ոգեկան զօրութեամբ , իւր ոգիով , երկիր մոլորակին միժնոլորտները բարձրանար , կրնար արդեօք ուրիշ կէտի մը վրայ եղող էակի մը ներգործել : Ո՞ գիտէ : Սակայն ոգեկանք , կամ ոգեպաշտք , այս դրութիւնը՝ գիտութեան առջև անլոյծ , և յաղթական թողլու նպատակաւ , գուցէ փորձով , և համոզեալ , կըփութան բսել ճերբէք հեռաւորութիւն չկայ սգիններուն համար , (pour les esprits point de distance.)

Այս դաւանութիւնը՝ անմիջական ենթադրութիւն հասնել կուտայ մեզ՝ թէ ոգիք մասնաւոր աստուածներ կամ ամենագէտներ , Omniscient են , թէ նախնի դիցաբանական դարուց անուղղակի հետեորդութիւն կրնանակէ այդ :

Սակայն մեր տկար կարծեաց հաւանական թուածը և այժմու նշանաւոր գլուխներու ոմանց պնդածն այն է թէ ինչպէս ամեն մոլորակ նոյնպէս երկիրը՝ չընտրէր որ իւր բանական արարածոց զգայական զօրութիւնը՝ իւր միժնոլորտէն դուրս թափանցէ , և անիմիտըրբէտն յարաբերութիւն մը ունենայ :

Այս բանս գաղափարելու համար , նախապէս դիտելու է թէ , բնական օրինաց կարգը կամ ընթացքը ինչ կերպ յարաբերութիւն կրնայ ունենալ ամենակարող և սահմանաբար կարող էակաց հետ , վասնզի գերազոյն էակի մը հրամանին տակ գործող սգիք , անհրաժեշտ է որ գերազոյն զօրութեան մը ստացիներն ըլլան :

Մալէպրանչի գլխաւոր սկզբունքէն թէ «Աստուած մասնական կամքերով չբգործէր Dieu n'agit pas par des volontés particulières»՝ կըհեռեի՝ որ ոգիները ևս չեն կարող իմ կամ քու մասնական կամքերով մեր կամուրիչին վրայ ներգործել : Գիտութիւնը կըվկայէ որ ոչ ինչ պատահար վերատեսչական հսկողութեամբ չբկատարուիր բնական օրինաց մէջ : Այդ օրինաց մասնական շեղումը կամ ընդհատումը՝ մէկ հունաւոր էսի մի անհուն էսի մը քրած մաղթանաց արդիւնք չէ : Բնական և ոչ գերազանց կրօն է որ կընդունի քայդ : Եթէ նրէ ոգիի մը միջնորդութեամբ կարենար ատանկ բան մը տեղի ունենալ , ինչ հեշտեաւ պիտի վարձատրէի առաքինի անձ մը՝ զոր կըսիրեմ , և պիտի պատահասէի մոլի մը՝ զոր կատեմօ եթէ պատահին դոքա , իրենց պատճառն ունին գիտութեան

առհէ՛ որ միջիօնաւոր աչքեր ունի :

Պատմական պատահարք աւելի զօրաւոր կերպով կատարացունեն այդ էակաց մեզ հետ առնառինչ, հետեւաբար մեր վրայ անազգեցիկ ըլլալը : Բարեպարիչա ժողովուրդներ աւելի հաշտամանք կրած են , և աւելի տառապած՝ գերագոյն էակաց անունով քան ամբարիշտ ազգեր որք , եթէ մաղթանաց կամ՝ աղաչանաց արդիւնքով բարիին բարի և չարին չար տրուէր , բնականաբար պատուհասի և ոչութեան պիտի դատապարտուէին : Հոս ևս պատասխանել կրկարծեն ոգեպաշարք զինչ որ խնդրողին համար բարի կըթուի ոգիին , ուխտն իւր արդիւնքը , efficacit  , կուենայ” : Այսինքն թէ մարդկային արարած մը բան մը կրխնդրէ վերնային Նախաշնամութենէն , հարկաւ իւր խնդրածը բարի կարծելով , առանց սակայն բացարձակապէս գիտնալու թէ խնդիրն ըստ ինքեան բարի է արդեօք , մինչդեռ խնդրոյն բարիութիւնը կամ չարութիւնը ստուգապէս կշռել Աստուծմէ ետեւ ոգւոց միայն վերապահեալ է : Այս իսկ , ոգեպաշտական գրութեան համար , իւր հաւատոյ հաւասարակշռութիւնը պահելու , և վէճէ երես դարձունելու խիստ յարմար դիմաբանական ձև մը ըլլալով , ենթադրել կուտայ մեզ կրկին մեր տկար համոզումը , առանց սնդեղու , թէ բնական օրինաց և մարդուս վրայ—մարդն ալ բնական օրինաց մէկ յօդուածն է—տիրապէս իշխող և ազդող զօրութիւն մը չեն կարող ունենալ անդրմարդկային էակներ : Բնական օրէնքին ընթացքը անյեղի պայմաններով կըբալէ : Անձրեք հաւասար կիջնայ հողին և ժայռին վրայ , հաւասար կողողէ շարին և բարիին պարտէզը : Աստղունք անտարբերաբար կրպլպլան մեղաւորին և անմեղին գազաթին վրայ : Արեգակը չքսքողիւր , այսինչին ուխտով , հաւասար

ըստ կըբաշխէ մեռելին դադարին և փեսային առագաստին , Փոթ որկարեր ամպերը միեւնոյն սպառնալիքը կուտան ծովահէնին և իւր հայրենիքը վերագարձող անմեղ պանդուխտին նաւուն :

Պոսիթոնի մէկ տաճարին մէջ երբ նաւատեսաց ընծայած պարդենները զցունել կուգէին Դիակորաս ար Մելլու յոյն փիլիսոփային—աղատուածները միայն ի հօշիւ կուտուին , ըսաւ նա , խըղդուածները զուրկ են այդ հայուէն , թէև նոքա ևս հաւասար ուխտեր քրած էին—Տիշտ է այս , ասանկ պարագայից մէջ նպատաւորը միայն կը յիշուի : Այսպէս ըսել կուտայ Թիլալէթին է. բնան :

Ինչ կրնայ ըլլալ ոգիներուն ուղղակի մարդոց վրայ ներդրութեան հաւատալուն հետեւանքը—ամեն բանի կարեւորութիւն . . . նոյն իսկ երախց : Եւ սակայն հրաշքն իսկ խորհուրդին դիմակին տակ պահուած՝ դիտութեան առջև խաբէրայ և լուծելի պատահար մ'է :

Գալով այն հաւատոյն , թէ մարդ գերեզմանէն անդին նոր կեանք մը կըսկսի , թէ հոգւոյ անմահութիւնը ստուգապէս գոյութիւն ունի , թէ կան կէտեր որոց վրայ հոգիք մշտնջենապէս երանութեան վիճակուած և կամ պատուհասի դատապարտուած են , զայդմանէ մեր կացութիւնը չքներէր առայժմ խօսիլ , ինչ բանի որ բացարձակապէս կըհաւանիմք , այն է թէ մարդերը հոգեկան գոյութեան մը , անասուն արարածոց ևս , գոյութեան չհաւատայ , կերևի թէ այնքան յիմար կըլլայ որքան յիմար կըթուի ինքեր ներկայ գոյութեան վրայ չհաւատացողը : Հոգին և նիւթը անբաժանելի են , միոյն չգոյութիւնը՝ միւսին ալ չգոյութիւն կըարամադրէ : Սակայն գերեզմանէն ետեւ մարդուս իւր անհատական յատկութեան վերապահումը , զարմանալի մտածութեանց տեղի կուտայ : Դուջէ ոչ

այնքան զօրաւոր քննութեան մը առջև կը ջնդի վերստին մարմնական վերստացումը : Կրնայ ստոյգ ըլլալ թէ մարդ երկրագունտին վրայ մեռած ատեն յաւիտենականութեան ո՞ր գիտէ որ կէտին մէջ կը ծնի . թէ մեռնիլը ծնիլ է , թէ հոգին՝ մարմնոյն մէջ բանտի , գերեզմանի կամ արգանդի մը մէջ եղածի նման՝ անկէ ելած ատեն կը ծնի , թէ մարդ իւր մահէն ետեւ կանմահանայ , և իւր շրջապատէն կամ պահարանէն ենեղէն ետեւ կըսկսի տիեզերաց մէջ ապրիլ , մարդկութեան սրտին և խղճին մէջ մշտնջենապէս կեալ : Ստոյգ է այս . Յիսուս տաճնէինք դարէ ի վեր մեռած է , բայց ստոյգն այն է թէ տաճնէինք դարէ ի վեր կապրի , և ո՞ր գիտէ քանի՛ հազարաւոր և միլիոնաւոր դարեր ևս պիտի ապրի մարդկութեան մէջ , մինչդեռ իւր երեսուն և երեք տարիներուն մէջ մեռած էր նա՞ և չէր ապրէր տիեզերաց մէջ , այլ միայն հրէաստանի քանի մը գիւղերուն մէջը : Չկայ երկիր մալորակային մեծ մարդ մը՝ որ այս ժամուս Յիսուսի չափ , որ կապրի , պատկառանք իշխանութիւն , և ազդեցութիւն ունենայ մարդկութեան վրայ : Այսպէս ահա կընդունիմք հոգւոյ անմահութիւնը , և գերեզմանէն ետեւ անձնական կամ անհատական յատկութեան վերապահումը :

Արդ հեղինակին այն համոզումը թէ տարածութեան մէջ կան ոգիներ՝ որք անընդհատ ըզմեզ կը կառավարեն , և միշտ ընկերակից են մեզի , ինչպէս Սոկրատի ոգին , զանազան հարցումներու ասպարէզ կը բանան , սակայն անձուկ ըլլալով այս ասպարէզը և չունենալով նպատակ այս փոքրիկ երկը քննադատել այլ միայն կարծիք մը յայտնելու անմեղ նպատակին յանգիլ ուղեւորով , առայժմ կը թողումք այդ գծու արարչով՝ հանելուկը , և առանց պնդելու մեր տկար

կարծեաց վրայ , Սոկրատի և Քրիստոսի մէջ եղած տարբերութիւնը բաղդատելու համար ժ. ժ. Ռուսոյի հետ խառնելով մեր տկար ձայնը կ'ըսեմք :

«Մեծ էր Յիսուսի՛ իւր կրից վրայ ունեցած իշխանութիւնը : Չկայ փիլիսոփայ մը՝ որ Քրիստոսի նման ապրած և մեռած ըլլայ առանց անափառութեան և տկարութեան : Կոյր համոզում մ'է Սոփրոնիկի որդին՝ Մարիամի որդիին հետ բաղդատել : Անհուն է համեմատութիւննին : Սոկրատ առանց ցաւոյ և խայտառակութեան մեռաւ , որով իւր պատիւը ցվախճան պահեց . այլ եթէ իւր մահը՝ զիւր կեանքը չբացակէր , երկրայելի էր որ անափառ իմաստակէ մը աւելի համբաւ ստանար , կըսուի թէ բարոյական գիտութիւնը Սոկրատ հիմնեց . այլք իրմէ առաջ բարոյական էին : Սոկրատ անոնց օրինակ հանգիսացաւ : Արգարութեան սահմանը գծելէն առաջ Սոկրատ , արդէն Արիստոտէս արդար էր : Դեռ Սոկրատ հայրենապիտութիւնը պարտաւորութիւն ըլլալը չքարոզած , լէնիտաս՝ իւր կեանքը հայրենեաց նուիրեց : Մարդացիք Սոկրատէն առաջ ժուժկալ ժողովուրդ մ'էին : Ալիսարհի , մանաւանդ Յունաստանի մէջ շատ էին առաքինի մարդիկ մինչ՝ դեռ Սոկրատ առաքինութեան սահմանը չէր գծած :

«Սակայն Յիսուս բնաւ իւր քաղաքացւոց չբարտաւորելի զուտ և գերազոյն բարոյականութիւնը , բուն ինքն իրմէ քարոզ և օրինակ հանդիսացաւ :

«Մեծամեծ իմաստութիւնը կոյր նախանձու մոլեգնեալ մարդոց մէջ յայտնուեցաւ , այլ գիւցազնական առաքինութեանց պարզութիւնը՝ երկրին ամենէն անարդ անձը մեծացուց :

«Սոկրատ՝ իւր բարեկամաց հետ խաղաղ իմաստասիրութեան պարապած մեռնելով իւր

մահը ցանկալի է , այլ Յիսուս ամբողջ ազդէ մի անորդանք , հալածանք և չարախօսութիւն կրեւով՝ անհնարին ցաւերու մէջ մեռաւ
ինչ զարհուրելի մահ :

Սոկրատ թոյնը առած առհն՝ զայն պատրաստողը լալով օրհնեց , այլ Յիսուս կակծալի չարչարանաց մէջ իւր անողորմ թշնամիներուն համար աշօթք ըրաւ :

Սոկրատ մեծ հանճար մ'էր , իւր մահը այդ փառաց պատշաճ : Յիսուս Աստուած մ'էր , իւր մահը այդ փառաց արժանի :

Մինչդեռ հռչակաւոր մարդ մը , Ճ. Ճ. Ռուսոյ , այսպէս կորոչէ Քրիստոսը Սոկրատէն , այլք՝ դարձեալ հռչակաւոր մարդեր , անմտութեան կնիքը կուղեն գրոշմել այն սքանչելի նահատակին աստուածային ճակատին վրայ :

Ո՞վ իրաւացի է :

Ամեն անհատի իւր մասնաւոր համոզումը :

Որով բարեպաշտ քրիստոնէայն պէտք չէ որ գայթակղի և դժարի մեր ամենասիրելի Փրկչին — Աստուծոյ համար՝ երբ այսպիսի , ըստ երևոյթին , անճան խօսքեր լսէ . փանջի գիտութեան և փիլիսոփայութեան սահմանին մէջ ամեն եղելութիւն և պատահար զննելի , և մանրակրկիտ գիտակէն անցնելու դատապարտուած է : Գիտութիւնը՝ իւր ֆիզիական և քիմիական , և փիլիսոփայութիւնը՝ իւր բնազանցական գործիքներով՝ մարդկութեան վերեւ կեցած՝ իրենց ծանրակշիռ . . . առեղծուածք լուծելու աշխատած առեմնին բնական է որ հանդիպին անանկ կէտեր՝ որք մերթ մեր սրտին քաղցր մխիթարութիւն տան , և մերթ մեր սիրտը վիրաւորեն : Գիտնականը և փիլիսոփան , ըստ հիման , ոչ այս և ոչ այն կրօնքին չեն վերաբերիր : Կղզիացեալ են նոքա , և մտքով մարդկութեան բարձր գանուելով լռիկ մնջիկ նորա ճակատագիրը ի-

մաստասիրելու վիճակուած : Գիտունն է որ կըսէ «հանճարը մտաւորական և բարոյական անկում մ'է» : Գուցէ զայդ բողոն իսկ՝ իւր բարձր հանճարէն՝ այդ անկման վիճակուած ըլլայ :

Ինչպէս մոլութիւնն առաքինութեան , նոյնպէս մոլորութիւնն ալ ճշմարտութեան հետ ընթացակից է . որպէս ստուերն առարկային :

Յ. ՍՎԱՃԵԱՆ

ՍՈՒՐԵՏԻ ՈՂԻՆՆԵՆ(1)

Ա.

«Դժուար է բնի քե որ միտքը յիմարարար ստելի գերազանց է. սրդեօք այն որ ջիբ կընամարի ինչ որ ջե կարող ճանաչել ինք, քե ոչ այն՝ որ ինքզինքը կարող կընամարի ճանաչելու ամեն ինչ որ գոյ է՝»:

(Կիլո : Բարոյական ուսման մասին) (2)

«Երհաւատամք՝ որ կան բաներ՝ որք տեսանելի չեն աջաց, ոչ ալ զգալի շօշափելեաց, քե՝ ոչ խոշորացոյցը եւ ոչ ամենաճուրք գործին ջեն կարող հպիլ նոցա, որքան ալ կատարեալ համարուին. քե՝ դոքա հաւասարապես կըխուսին ճաշակելիքեն, նոտոտելիքեն, եւ լսելիքեն, եւ սակայն ընդունակ են բացարձակ ստուգութեամբ մը հաստատուելու :

(Թ. Ժոն-Ֆրանսուա : Յաստատան նկարագրութեանց Բարոյական Գիտելադաստիան) (3)

Այս մէկ բանի տողերը շարադրելով՝ նպատակս ոչ թէ Սոկրատի, այլ՝ Սոկրատի գիտիմ վրայ խօսիլ է, որ իրօք տարբեր բան է :

(1) Le démon de Socrate.

(2) Guizot. Etudes morales.

(3) Th. Jouffroy-Préface des esquisses de philosophie morale.

Մնանկ մտախոհութեան արժանի նիւթ մ'է այս՝ ամեն ընտիր իմացականութեանց կողմանէ որք կ'ախորժին կենաց գաղտնիքին խորը թափանցելու : Այս նիւթը կը սպառաշահի նաև ուսմանց քանի մը կարգաց որք լքեալ են դժբաղ դարար և հազիւ թէ ճանաչուած այս երկրիս մէջ՝ ուր դրականութիւնը և կենաց սահանջումները իրենց մթին ծածկոյթով կը քողոհեն մեր ազագային փիճակը , և աւանդ , կ'արգելուն զմեզ յաճախ աստուածադիտական(1) ճշմարտութեց բարձր սրբաձայրը մտնելէ :

Սակայն խորշիլ ուղերով իսպառ այս մեծանուն փիլիսոփային պատմական նկարագրութիւնն ընելէ , կրնամ միթէ վարդիկ մը կանգ չ'առնուի իրաւանց և ճշմարտութեան այս մեծ առաքեալին առջև , որ նախնեաց ամենէ գիտունը և կատարեալը եղաւ :

Լատին հեղինակ մը ըսած է , եթէ առաքիւնութիւնը ըստ ինքեան գնահատելի ըլլար , հարկ էր որ Սոկրատ ամբողջ փիլիսոփայեց լաւագոյնն ու օգտակարը նկատուէր : (2)

Քսէնոֆոնի Յիշատակ 'ի վերայ Սոկրատոյ' գործոյն առաջին գլխքը՝ յայտնի կերպով կ'ապացուցանէ որ Սոկրատ ոչ անատուած մ'էր , ո՛չ ալ երիտասարդութեան մտրոքեցուցիչ մը , թէ ընդհակառակն ամեն առաքիւնութեան , բարեպաշտութեան , բարեկեցութեան , պարզութեան , անչափասիրութեան և համեստութեան օրինակը

(1) Teosophique.

(2) Si virtus Per se ipsam aestimetur, vitae magister optimus. — Val. Max. lib, III cap, IV.

տուաւ : Յայտ է նաև որ Դելփեան Պատգամին(1) կողմանէ ճարդոց իմաստագոյնը հռչակուելու արժանացաւ :

Երբ մէկը՝ այսպիսի բարձր ատրիճանի մը մէջ բողոր այս յատկութիւններով կ'օժտի , երբ իւր հանճարին զօրութիւնով իւր դարէն վեր կը բարձրանայ , խիստ իրաւունք ունի , ո՛չ միայն իրեններէն այլ բողոր ազագայ դարերէն՝ գերազանց մարդ հռչակուելու : Իւր ժամանակակիցներուն հիացումը չըբաւեց իւր փառաց , այսօր իսկ ամեն քաղաքակիրթ ազանց մէջ Սոկրատի անունը իմաստանի համանունն եղած է :

Ստոյգ է ուրեմն՝ որ հաս բարձր և մեծ մարդ մը կը դատեմք , այս ինչ դիտունը կամ այն ինչ իմաստասէրը չէ , այլ՝ Սոկրատն է քանի մը եկեղեցական Հարց կողմանէ Ապոստոլոյ ճարտրոնը կոչուողը : Այս միակ այնքան պատկառելի անունն նոյն իսկ Պատգամը սա խօսքով միայն կը ցաւ պատասխանել , որ ամեն ինչ կը բովանդակէ ճարդոց ամեն իմաստունը :

Սոկրատի ամբողջ փիլիսոփայութիւնը կրնայ սա միակ սկզբունքով լուծուիլ , որ բուն իւր խօսքն է :

Փիլիսոփայութիւնը մահաւան ստուճն է :

Մահը , ճակատագրային այս օրէնքը , այն ընդհանուր վախճանն է՝ առ որ կամայ ահամայ ամենքս ալ կը մերձենանք :

Ոմանք՝ անհոգ և ներկայ կեանքէն կուրացած կը անան առ այս վախճան , ոմանք ալ զողոճուուն և երկիւղալի :

(1) Oracle de Delphes.

Առաջինները ակնկալութիւն մը չունին , և եթէ ունին բան մը՝ ոչութիւնը ամեն բանէ նախամեծար կը համարին : Իրենց բանաւորութիւնը լոկ անասնելի և զգալի իրին առջև կը խոնարհի , վաղուան օրը փոյթ երնին չէ :

Երկրորդները՝ ունին ակնկալութիւն մը , այլ տխուր է և աղօտ : Կասկածն ու երկիւղը կարծես անդունդին ետեք կը նետեն զիրննք , ցնորեալ յերկիւղէն՝ կանգ կառնուն այն բերանաբաց անդունդին առջև՝ որուն միւս կողմը՝ երկնային արդարութիւնը կը նդնշմարեն :

Դէմ առ դէմ երկուստէք չեն համարձակիր հաստատապէս սոյն մշտնջենի առեղծուածով մնալ , քանզի կը զգան տկարութիւննին և ոչնչութիւննին , և կը տեսնեն որ տիեզերք օրինական բաղադրութիւն մ'է՝ զոր մենք չեմք ստեղծած , և որք մեր վրայ կը քանդանան հակառակ մեր ամեն ինքնասիրութեան և բաւականութեան :

Մահը բնութեան մէկ խայծն է : Կահաբեկէ զմեզ իւր շահուն մէջ : Մթին քող մը կը ձգէ մեր և իւր մէջտեղ՝ ազադայն մեզմէ ծածկելու համար : Ո՛վ որ կարենար գերեզմանին անդին տեսնել , չուզէր պիտի երկար ատեն տիեզերաց մէկ հիւլէին (երկրագունդ) վրայ մնալ : Երկրիս վրայ կրած տառապանքը՝ կամաւ փշրել պիտի տային իրեն՝ զինքն այս ցաւաշատ մարտակիս վրայ կաշկանդող շղթաները : Շքեղ կենսակցութիւնք անհասնոյ պիտի թուէին իրեն : Երկիւղն ու կասկածը՝ ալ չ'պիտի կրնային ազգել իւր վրոյ : Մահուան սարսափը աներևոյթ

պիտի ըլլար ճշմարիտ լուսոյն ճառագայթից առջև : Այս ամենը կարելիութիւն ունի , ալ կը մնայ մարդու մեկնիլ , լուծեալ օրինաց հարկու հետևութիւններէն ետև՝ ալ կը դադարի տառապելէ , սակայն գիտակցութիւնն ու ֆիզիկական ցաւը կը հսկեն , և իսպառ դողնիդողն կը կեցուեն զինքը ահարկու անցքին առջև : Դոքա այն երկու մեծ խրատելիականքն են զորս բնութիւնը կը յարուցանէ մեր առջև , վասնզի կամաւ մեկնիլը ձուղակ մ'է յառաջադիմութեան համար : Կենդանի էտկաց մէջ՝ ոչ ևս հաստատութիւն երկրիս վրայ , ոչ ևս ընտանիք , բարեկամք , ոչ ևս պատասխանատուութիւն գործոց , և ոչ իսկ յառաջացումն գիտութեանց մէջ , ամեն յառաջադիմութիւն դադարէր պիտի իւր նախնի ընթացից մէջ , պիտի ըլլար մի մոլորակ՝ վիճակեալ առ ի կանխել յաստեղային գերիշխանութիւն լքեալ հանապազ և բարձի թողի եղեալ՝ աշխարհաց շրջագծին մէջ : Ահաւասիկ բարոյական զարհուրելի փոփոխումներ՝ որք (եթէ իզիտի մթին քողը մարդուն վրայ չիջնար հաստատօրէն) իրենց բուն պատճառ զմարդ պիտի ունենային : Այդ պիտի եզրակացութեան մը առջև իմացականութիւնը ահաբեկելով յետս կը նկրկի և կը հնազանդի :

Եւ սակայն փիլիսոփայօրէն գիտելով , այս տխուր ըմբռնումները այս սոսկալի ուրուականք որք զմեզ կը զարհուրեցնեն , ալ իրաւունք չունին գոյ ըլլալու :

Եթէ բնութիւնն զմեզ կը պատրէ ահաբեկելով , կը պատրէ նաև իրողութեամբ , քանզի մտ-

Տը գոյութիւն չունի ինչպէս որ մենք կերևա-
կայեմք : Փոխակերպութիւն մ'է միայն , և փո-
խակերպութիւնը բնաւ ըստ ինքեան ոչնչութիւն
չ'շանակէր :

Երևելին Լայպնից կըսէ «Մահը , ծննդեան
պէս , փոխակերպութիւն մ'է» :

Մտուգիւ մահ չկայ բնաւ , այլ յարատև և
յոժարակամամբողջ աշխարհի յառաջընթացու-
թիւն մը դէպի այն ընդհանրական գեղեցկու-
թիւն և կատարելութիւն ընդ որս Աստուծոյ
գործերը կը յաջողին , որով աշխարհ միշտ առ-
մի լաւադոյն պայման կընթանայ :

Ասանկ կիմանար ահա Սոկրատ . քանզի նա
կրնախատեսէր՝ որ բնութեան այս արկածը, զոր
մենք ճակ կը կոչեմք , ոչ այլ ինչ է , եթէ ոչ նոր
դոյութեան մը սկսումը :

Երբ կրիտոն կը հարցունէր Սոկրատի թէ ինչ-
պէս կուզէ որ թաղեն զինքը , Սոկրատ ըսաւ
անոր—*Ὅπως ἂν βούλησθε, ἐὰν πέρ γε λάβητέ με καὶ μὴ
ἐκφύγω ὑμᾶς.*— Ինչպէս որ կուզէք , և կրնաք զիս
չօշափել՝ եթէ չխուսիմ՝ ձեզմէ :

Ահաւասիկ քիչ խօսքով, այն փիլիսոփայու-
թիւնը , այն ուսումը , որոյ համար կըսէր թէ
ներշնչուած էր իրեն (ինչպէս նաև բոլոր իւր
գործողութիւնները) ընտանի ոգիէ մը՝ որ պատ-
մուծեան մէջ Սոկրատի ոգին անունով ճանչցուած է .

Սյո համոզումը , որ Սոկրատի նման մարդու
մը կողմանէ տածուիլը տարօրէն կը թուի , աւելի
ևս տարօրէն կը թուի երբ զգամք թէ անանկ
փիլիսոփայէ մը կը ըզրիսի՝ որ բնաւ մոլորած չէ
մեղաֆրիզի ամպերուն մէջ : Իւր զրկեալ

կեանքը՝ բաւական կըցուցունէ մեզ՝ որ խիստ
հեռի էր նա՝ իւր ականջին հնչող այն խորհրդա-
ւոր ձայնը իւր ցնորք ըմբռնելէ : Սոկրատ գե-
րազանցապէս վարժ մարդ , ինչպէս ամեն բան ,
լցուց նոյնպէս իւր քաղաքացիութեան պարտա-
ւորութիւնները , ի պատերազմի , որպէս ի խա-
ղաղութեան , երևելի հանդիսացաւ իւր քաջու-
թեամբ , մասնաւորապէս Պանակիոի և Բշտիթէի
մէջ՝ ուր Ալքիպիադի կեանքը փրկեց և Դելիոմի
մէջ նոյնպէս Քսենոֆոնի կեանքը :

Բ.

Շատ անգամ ըսուած և կրկնուած է ամեն
պարագայից մէջ , թէ այն մասնաւոր ոգին , որ
զՍոկրատ կը կառավարէր նորա գործոց խնաս-
տուն ընթացքին մէջ , գուցէ ուրիշ բան չէր ,
այլ՝ իւր խրատուց աւելի ծանրակշռութիւն
տալու համար ի գործ ածուած դաւ մը կամ
աւելի ցնոր մը՝ որ իրեն իբր աստուածային ներ-
շնչում մը կարծել կուտար զիւր գիտակցու-
թեան կամ բարձր բանաւորութեան արագ և
հաստատուն երևոյթները :

Ըստ Արիւլէի , Սոկրատի ոգին աստուած մ'էր ,
ըստ Լագթմանի և Թէրթիլիէնի , սատանայ մը .
Պլատոն կըսէր թէ , սյո ոգին (1) աներևոյթ էր .
Մաքսիմաը թիր կը յաւելուր թէ , այս՝ Սոկրատի
կողմանէ խղճի խայթ մ'էր միայն իւր բնու-
թեանը խտուածեան և արագութեան դէմ :

Բոնրոնաթոս կը հաստատէ թէ , աստղն էր որ

(1) Génie.

ի ճննդեանէ կ'իշխէր յոյն փիլիսոփային , և Մոնթանեք այն կարծիքն ունէր , թէ սա՛ ի Սոկրատ կամքի ճշմարիտ գորգիւ մ'էր որ առ նա կընէր-կայսնար առանց իւր բանին խորհրդոյն :

Այս զանազան գնահատութիւնք , մանաւանդ Արիւլէիներ և Պղատոնիներ, կրնան նկատողութեան առնուիլ այսօր ուրիշ տեսութեամբ մը : Արդի ոգեբանութիւնք(1) անանկ յառաջագիմութիւնս ներ բրած է որ՝ անկարելի է մեղ կարծել թէ Սոկրատ իւր քաղաքացիները խօբելու համար դաւ գործածէր : Այդպիսի նենդամտութիւն մը չեմք ընդունիր մենք մարդոց ամենէ իմաստունին կողմանէ . քանզի այդ՝ իւր չհաւատացածք այլոց հաւատալ տալ է : Փոքրոգիւթիւն և մտային մեղկութիւն մ'է այդ : Ի ճշմարտութեան միայն մեծ է մարդ :

Պատրանք մ'էր արդեօք , կամ ինչպէս կըսէ արդի գիտութիւնը՝ ցնոր(2) մ'էր այս : Մերօրեայ գիտնականաց ոմանք վայրիկ մ'այսպէս կարծեցին :

Պ. Ֆ. Լէլիւ, անդամ Ֆրանսայի Լէնսթիթիւին, հրապարակաւ ուսոյց և Սոկրատի գին անունով գործոյն մէջ հրատարակեց թէ Աթէնքի անմահ փիլիսոփան մտաց խանգարում մը ունէր : Մակայն մինչդեռ Սոկրատ յիմար էր, նոյն իսկ Քրիստոս , այն ամենաբարձր զօհին Մեսիան , այն ամենէ գերազանց հոգեկան բնութիւնը , այն սքանչելի կենսատու զօրութիւնը ազատ չէր այդ վիճակէն :

(1) Spiritualisme.
(2) Hallucinatione.

Տօքթօր Մորոյ տը թուր՝ ծայրայեղ նիւթապաշտութենէ կուրացած , Գողգոթայի նահատակին երկնային ճակատին վրայ խենդութեան կնիքը կըդրոյժէ : Ըստ իւր կարծեաց , հանճարը տեսակ մը մտաւորական և բարոյական անկում է :

Պ. Լեօրէ , իւր հոգեբանական հատուածոց մէջ , աւելի հեռուն երթալով, ոչ միայն զՔրիստոս , այլ՝ ամեն մարդարէներն ու առաքեալներն իսկ ճշմարիտ խենդեր և ցնորեալներ կը նկատէ : Եթէ ճիշտ է այս , ի՞նչ կըլլայ մեր վիճակը , ուրեմն ի՞նչ հիման վրոյ պիտի հաստատեմք այսուհետև մեր հաւատքն ու դատանանքը , պարտաւոր եմք արդեօք այս խելագար(1) խումբիւն առջև խոնարհիլ՝ որք սակայն զաշխարհ յեղաշրջեցին : Եւ եթէ ուսուցիչք խենդ էին , եթէ նոցա ընծայած ամեն մեծագործութիւնք և մեծանձնութիւնք շղային տկարութեան մը արդիւնքն էին՝ ի՞նչպէս պիտի կրնայինք , ապագային մէջ , զաշակերտներն բմբռնել : Պղատոն Ակադեմիոյ կարապք , Սիւնիովի բարձրէն իւր փիլիսոփայութիւնը Յունաստանի քարոզած աօտեն՝ ուրիշ բան չպիտի ըլլար՝ այլ խելայեղմարդու մը տխուր աշակերտը , և մարտիրոսք նոյնպէս առաքեալք յիմարներ :

Մարդկային մտաց այդպիսի խոտորումներու դէմ , սիրան ու բանաւորութիւնը կըդժարին . քանզի չեմք կրնար խղճի մտօք ընդունիլ որ այժմեան գիտուն ճանչցուած քանի մը տխուր անձնականութիւնք՝ իրաւացի ըլլան , քանի որ կըհամարձակին այդպիսի մոլորութիւններ և ան-

(1) Maniaque.
2

տեղութիւններ ընդունիլ:

Յանձնադաստանութիւնը , բարոյական կու-
րութիւնը , քամահրանքը , նոյն իսկ համբաւ մը
ունենալու իզճը՝ այն միակ պատճառներն են ,
որք 'ի ծաղր կըմղեն այս մոլորեալ միտքերը
և նուազել կուզեն այն գերադոյն մարդոց ազ-
դեցութիւնը , որք հակառակ մեր ամեն դի-
տութեան և հպարտութեան , կարող եղած են
մարդկային հասարակութեան անմատչելի մթնո-
լորտները բարձրանալ :

Թէ ինչ էր Սոկրատի ոգին , լաւ հասկնալու
համար հարկ է զգալ , ո՛չ միայն աստուածային
պայծառ տեսութեամբ , այլ՝ արդի ճշմարիտ
գիտութեան ամեն վերաբանութեամբ և հա-
մոզմամբ՝ թէ մարդ արարչագործութեան վերջ-
նակէտը չէ , թէ՛ այս կեանքէս արտաքս ուրիշ
էակներ , խիստ աւելի կատարեալ քան զմեզ ,
զոյ են ստուգապէս :

Բանաւորութիւնը թոյլ չտար՝ մտածել որ ըս-
տեղծագործութիւնը անմիջապէս մարդուս վը-
րայ կանգ առնու , քանի որ այսքան հաստա-
տուն յառաջընթացութիւն մը կայ :

Ուելի հեռին , իւր վերելք միթէ Աստուած չէ՞
միայն , կրնայ միթէ կասկածիլ ոք՝ թէ մարդկա-
յին արարածը էութեանց նոր շղթայի մը սկը-
ումը չըլլայ , էութեանց՝ որք , աստիճանաբար
մինչև առ Աստուած բարձրանան : Այն ուր-
ուազիժը , զոր կըտեսնեմք այնքան անվու-
միտելի կերպով մարդուս հետեւած , ստորին
բնութեանց շղթային մէջ , չպիտի շարունակուի
արդեօք իրմէ գերադոյն եղող բնութեանց մէկ

կարգին մէջ , որուն առաջին օղակը պիտի լինի՝
իւր հոգեկան վիճակով , ինչպէս որ իւր նիւթա-
կան վիճակով՝ մարմնոց շղթային վերջինն է : Ո՛չ ,
այս աշխարհս՝ չէ և չկրնար ըլլալ արարչագոր-
ծութեան վերջին կէտը . դեռ բան մը կայ Աս-
տուծոյ և մարդուս մէջ տեղ :

Մեզմէ դուրս , և շատ ալ մեզմէ գերադոյն
բանական էակայ՝ գոյութիւնը՝ ամենէն հին և
ամենէ տիեզերական կարծեաց մէկն է : Սակայն
այդ կարծիքն այժմ ստոյգ իրողութիւն մը կը-
դառնայ այն մարդոց համար՝ որք երևութից
ամբողջութիւն մը ուսած գննած , և հաստատած
են նման նախնեաց , որք սակայն՝ չեն կարողա-
ցած մեր ժամանակուան պէս տրամաբանօրէն
բացատրել :

Ամբողջ հին պատմութիւնը , արդի ամբողջ
պատմութեան նման , լի է այս տարօրէն իրողու-
թիւններով՝ որք մահուրնէ ետև ինքնութեան(1)
մնայունութիւնը կ'ապացուցանեն , և կրնայ
բուսիլ որ մարդկութեան պատմութիւնը խիստ
պիտի նուազէր , եթէ այս մերթ անդիտակից ,
մերթ ներշնչութեան կամ նախախնամական մի-
ջամտութեան ստուգութիւնը ապացուցանող
ազդու գաղտնիքը վերցունէին :

Մարդկային արարածը՝ վայրկենապէս գեր-
մարդկային արարածոց հետ հաղորդակցութեան
գնող յափշտակիչ(2) միջոցները ոչ միայն Սոկրա-
տի և ներանձնաւորաց(3) ծանօթ էին , այլ ամե-

- (1)Moi.
- (2)Exaltique.
- (3)Contemplatif.

նէ հզօր և գործունեայ հանճարաց և կրօնագիտաց իսկ :

Սոյն համեստ երկիս նպատակը ուղածիս պէս թող չտար ինձ՝ որ տեսանելի աշխարհին՝ անտեսանելի աշխարհի հետ ունեցած հաղորդակցութեանց յատուկ եղող ինդրոյն խորերը թափանցեմ : Այնպիսի տարօրէն և զարմանալի իրողութիւնք կան , զորս , թէև ընկճեալ ընդ ստուգութեամբ , այլ յանձնապատան և հպարտ մարդկային բանականութիւնը ցնորական եղելութեանց կը վերածէ :

Սակայն , ամբողջ մարդկութեան վկայութիւնը՝ աւելի կ'արժէ քան կղզիացեալ մարդու մը կարծիքը որ՝ կենաց ուրիշ նպատակ չճանաչէր , այլ լոկ երկրային զուարճութիւններ , և մահուքնէ ետև ոչութիւնը :

Անտի—երկրային էակաց հաւատալու դժուարութիւնը անշուշտ նուազ պիտի ըլլար , եթէ անի—բ բառին վրայ վերացաբար ըմբռնում մը ըլլուէր , որ տրամաբանօրէն ոչինչ կընշանակէ :

Այս աշխարհէս արտաքս ապրող՝ ազատ էակ մը անշուշտ պէտք է որ տիեզերաց մէջ վայր մը ունենայ : Հարկաւոր չէ բացարձակապէս՝ որ այդ էակը , մարդուս իւր մոլորակին վրայ ունեցած մարմնոյն նման , միշտ կարծր մարմին մը ունենայ : Մարմին մը կրնայ աւելի կամ նուազ կարծր եղած ըլլալ , առանց սակայն նիւթ ըլլալէ դադարելու : Ամեն էակք , որքան ալ նուրբ նկատուին կամ իրենց կենդանի երևոյթակա՝ նութեան տեսիլը ըմբռնուին , ճշմարիտ գոյութեամբ մը կազմուած են , քանի որ՝ իրի մը էութեան

թեան առանց գոյացական իրականութեանը անկարելի պիտի ըլլայ իրենց (էակց) իրական արդիւնքներ յառաջ ածել : Ի՞նչ է որ կրնայ ստուգել՝ որ կաղահանգոյն(1) կոչուած բնութենէն դուրս՝ երբէք ուրիշ որ և է բնութիւն չկայ : Զօրութիւնք էանալու համար հարկ է արդեօք որ տեսանելի ըլլան նոքա : Այլ մենք իսպառ հակառակը կը տեսնեմք : Մեծամեծ զօրութիւնք մեծամեծ յայտնութիւնք՝ միշտ աներևոյթ գործիչներու արարքն են :

Գոնէ մի վայրկեան կրնայ միթէ երևակայել մէկը՝ առանց բնաւ նիւթոյ մասնիկ մը ունենալու՝ անմարմին տարօրէն էակ մը , մտացածին մը որ գործէ և անդադար ընկերակցի երևելի ատենացոյն : Անշուշտ ոչ : Եւ անհատ թէ ինչու երկրեցոյ Հարք , զորօրինակ Օրիժէն , Ս. կղեմէս Ալէքսանդրացին , Ս. Իլէր , Ս. Գրիգոր Նազանսի , Ս. Ամբրոսիոս , Ս. Բերնարթոս , և այլ աստուածադէտք միշտ նպաստիւք կը խօսին հըրեշտակաց մարմնականութեան : Ս. Յովհաննէս Բուրլով թէ միմիայն Աստուած կայ անմարմին և առանց ձևոյ :

Ս. Բերնարթոս կը յաւելու «բոլոր արարածք կրնան պարագրելի(2) ըլլալ , որովհետև մարմին ունին , թէև այս մարմինք մերիններուն չեն նմանիր : Աստուծոյ միայն վերագրեմք բացարձակ աննիւթականութիւնը , քանզի յայտնի է որ ամեն ստեղծեալ ողի՝ նիւթեղէն գոյութեան

(1)Gazeiforme.
(2)Circonscriit.

մը կարօտութիւն ունի”:

Ճիւղ, ժերդ դարու անուանի գաղղիացի եւ պիսկոպոսը՝ միւսնոյն կարծիքն ունի: Ամեն արարած, կրսէ նա, նիւթ է: Աստուած միայն աննիւթ է”:

Թերթիւլիէն կըհաստատէ թէ հողիին նիւթականութիւնը Աւետարանէն ապացուցուած է:

Ըստ Արիստոտի, «հողին՝ առանց մարմնոյ վերացական(1) իր մ’է”:

«Ձուտ ոգի մը, կըսէ Լայպնից, դասալիք պիտի ըլլար տիեզերական դասաւորութենէն”:

Գ.

Երևելին և սրտագրաւն Եւրիպիտ կըսէր

Ὅς με πείσος χάν με πείσος.

«Չըպիտի կրնաս զիս համոզել, եթէ նոյն իսկ համոզես”:

Վասնորոյ երբէք դիտաւորութիւն չունիմք ընթերցողներս համոզելու: Մարդ՝ չկրնար իւր հաւատացածը պնդել, սակայն իրաւացի է զայն առաջադրել, մանաւանդ երբ բանաւորութիւնը, իրողութիւնները, վկայութիւնը և մեծամեծ վաւերացումներ մեր համոզումները կըհաստատեն: «Ո՛վ որ իւր կարծեաց վրայ քաջութիւն չունի, կըսէ Շանֆօր, մարդ չտեսիւր նա, այլ իր մը”:

Ուստի ես ալ, իմն կառաջադրեմ, այլ երբէք զո՛ւ և է մէկը ուրիշ կարծեաց իշխողութեան, նոյն իսկ Սոկրատինն ալ ըլլայ, հպատակեցնելու յիմարական նպատակը չունիմ: Ամեն ոք ազատ է դատելու թէ այս մեր յա-

(1)Idéal.

ուսջ բերելիք մեծանուն մարդերը՝ իրաւունք ունէին արդեօք, թէ յանպատէհս կըհաւատասին, ոչ միայն ողեկան բնութեանց գոյութեան այլ սոյն էակաց մարմնականութեան՝ զորս մենք աննիւթ կոչելու սովորութիւնն ունիմք:

Բասդալ իւր անմահական գործոց մէջ համարած է թէ «բանաւորութեան վերջին քայլը՝ ճանաչելն է թէ, կայ իրաց անհունութիւն մը որք զինքը (բանաւորութիւնը) կըգերազանցեն”:

Բասդալ խիստ մեծ ճշմարտութիւն մը կըբացատրէ աստանօր, քանզի ո՛վ կրնայ ճանաչել բնութեան ամեն զորութիւնները, ո՛վ կրնայ բացատրել թագուն և ցուցանել զորութեանց խորհրդաւոր կամ ոչ խորհրդաւոր ծնունդը՝ որք տիեզերաց մէջ կըներգործեն: Այս ամեն զարմանալի իրողութիւնք՝ որք այսօր, ժամանակաւ Սէրաբիսի, Իզիսի, Էսկիւզապի տաճարաց խորհրդալի խորաններուն մէջ տեղի ունեցած անցքերը կըբացատրեն, և որք նախնեաց Խաֆու(1) վիկիստիայութեան հիմունքը կըկազ-

(1)Esotérique (քաղաւ կամ ներքին) կըսուի, ըստ փիլիսոփայութեան, այն վարդապետութիւնը՝ որ գաղտնի է, եւ որ միայն նորա հետեւորդաց վերապահուած է: Այսպէս էր, նախնեաց ատեն, Պիւրագորի վարդապետութիւնը, եւ նորերուն մեջ Ռոզ—Քրոսաներու վարդապետութիւնը: Էզօթերիզ (ներքին) վարդապետութիւնը՝ հակառակն է Էկզօթերիզ, Exotérique, (արտաքին) վարդապետութեան, այսինքն այն ամեն փիլիսոփայական գրութեանց կամ վարդապետութեանց՝ որք հրապարակաւ կըհռչակուին կամ կընրատարակուին:

մէին , այս ամեն զարմանալի իրողութիւնք կը սեմ , չեն կրնար կասկածի ներքե իյնալ իրաց պատճառներն ու բանը չճանչցուելուն պատրուակաւ : Ո՛չ , այն ամեն մարդու պարտաւորութիւնը՝ որ փոքր իշատէ այս կեանքի սահմանափակ հորիզոնէն անդին կըտեսնէ՝ սոյն զօրութիւնները ստուգել և զանոնք ուսանել է :

Ինչ որ ստուգապէս կայ՝ այն է թէ բանականութիւնը , հաւատքը , և աւելի ևս հաստատուն ու անհերքելի (այլ ոչ անարժան վայրարաններու հետեւած) իրողութիւնք կըցցունեն մեզի՝ որ մենք յինքեանս գոյակ(1) մը ունիմք որ չիյնար ի ներքոյ բնդհանուր օրինաց՝ ընդ որս ամեն զգալի նիւթ հպատակած է : Այս բանաւոր անմահ գոյակը որ յառաջդիմութեան բղխած ուղիին հետեւելու վիճակեալ է՝ այս կամ ուրիշ մտրորակի մը վրայ , իւր մէջը աստուածային բան մը ունի՝ որ մեր զգացումները կըբարձրացունէ և կազնուացունէ :

Ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἐστὶν ἐν ἑκάστῳ θεός.

«Մեր հոգին աստուած մ'է՛» կըգոչէ Եւրիպիտ , անմահական քերթողը : Իսկ արդ , այս աստուածը՝ որ ի մեզ է , և որ զմեզ կըկենդանացունէ , բաւական կիմացունէ մեզի՝ որ ներկայ կեանքը չբաւէր մեր կարողութեանց . քանզի այս կեանքը սահմանափակ է մինչդեռ այն առարկաները՝ առ որս կըհպին մեր կարողութիւնք՝ անհուն են :

Հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը , որ է բանալի երկնագաւառին , և անկիւնաքար

(1) Principe.

ամեն կրօնային հաստատութեանց , երեկեան ներսրամագրութիւն մը չէ : Ամեն դարու մեծ մարդիկ հրապարակաւ կամ իրենց գրութեանց մէջ հռչակած են այս հիմնական վարդապետութեան ճշմարտութիւնը : Ալլաղէ , տարօրէն բան , թղծին այս ձայնը յաճախ խղղուած է . մարդկային բնութիւնը ստորնացունել կուզուի , կուզեն որ անասնոց բնութեան հաւասարի այն : Այլանդակութիւն մ'է այդ , կըսէ Պլատոն : Հոգւոյ հիւանդութիւն մը , հոգւոյ յիմարութիւն մը կը յաւելում և ես , որ բուն իւր ինքնութիւնը չըճանաչէր , հիւանդութիւն՝ խորասուզեալ խաւարին անդունդին մէջ՝ որ իւր ծագումն ու ապագայ վիճակը կըճածկէ իրմէ :

Մարդ անմահ :

Ի՞նչ աւելի մեծ փառք այդ էակին համար՝ որ յաւիտենականութեան խել մը ատենուան միջոցի մէջ՝ թշուառաբար բնդ քարշ կածի տիեզերաց մէկ հիւլէին վրայ : Կարելի է միթէ , որ այս վայրկենիս որ կապրիմք , որ կըսիրեմք , որ կըզգամք կենաց և երջանկութեան մեր մարմնոյն բոլոր ծակտեաց մէջ թափանցելը , որ ամեն մեծ և գեղանի գործոց զգացումն ունիմք , կարելի՞ է միթէ կըսեմք , որ գուցէ վաղը , արարչութեան ամենէ տրուպ և թշուառական կենդանեաց ճարակ ըլլամք , և այս կաւէն ու ապականութենէ դուրս ոչինչ կենայ :

Ի՞նչ տարօրէն զաւելչտ մը պիտի ըլլար այն ատեն արարչագործութիւնը : Ի՞նչ , մենք , ապագայ անունդ մեր մարմինը կըծելու վիճակուող որդերու , անմահութեան դաղափարն ու

նենամք, և այս անմահութիւնը՝ լոկ սնտոի յոյս մը, անպատեհ ցնորք մը ըլլայ: Սէր, գիտութիւն, առաքինութիւնք, ընտանեկան կապակցութիւնք դադարիք պիտի գերեզմանի մը առջև:

Ոչ, մարդկային հոգին կըմնայ, կըմնայ իւր ամեն կարողութիւններով: Հոգին՝ վայրկենապէս մտուտ և կորնչական կամ աւելի ևս, այսքան զմեզ շողոքորթող սոյն հանդերձով (մարմին) հագուած, որոյ սակս յաճախ կըմոռնամք մեր երկնային ծագումը, հոգին կըսեմք կրնայ նաև շատ պայմաններով յարաբերութեան մտնել, երկրէս դուրս, իւր կարողութիւններն ի կիրարկանող հոգւոյ մը հետ:

Մեծանուն քանդ կըսէ մեզ թէ «օր մը պիտի գայ» որ պիտի ցցունէ թէ մարդկային հոգին՝ այս կեանքէս սկսեալ անձուկ հաւասարութք մը կապրի անապական հոգւոց աշխարհին անդր-երկրային բնութեան հետ, թէ այդ աշխարհը կընեգործէ մերինն վրայ, և խորին ներշնչութիւններ կըհաղորդէ անոր՝ առ որս ստէպ մարդըս գիտակցութիւն չունի՝:

Պրիէր տը Պօամօն յիմարեյթ(1) գիտնականը, որ շատ լաւ գննած է ցնորից և ամեն կարելիութիւն ունեցող ջլային դրութեանց պարագայները, կըխորհի թէ կան արկածներ՝ որ հասարակ օրէնքներէ յառաջ գալ կըթուին: Յետոյ կըյաւելու: Մարդուս գոյութեան համար, քիմիական բաղադրութիւններէ զատ՝ ուրիշ բան ոչ հարկաւոր է, և մինչև հիմա, քիմիագէտի մը ծորելի կամ անգայտացուցիչ որևէ գործիք

(1)Aliéniste.

մը՝ չէ կրցած հոգեբանական արդիւնքները լուծել: Հզօրները, որոց համար մարդիկ մեքենաներ և գիպուածք ալ սատրիլի բարիքեր են, գիտունները, որք մտրոակի մը կամ ֆիզիաբանական օրէնքի մը գիւտէն անդին ոչինչ կըտեսնեն, երջանիկները՝ որք միմիայն երկրային վայելումները կըճանաչեն, կրնան անտեսանելի աշխարհը՝ եղջերուաքղներու (ցնրից) երկիրն արտասահմանել: Հազարաւոր սպերջանիկներ պիտի ըլլան հօն միշտ, որք իրենց ցաւոց վախճանը լաւագոյն աշխարհի մը մէջ պիտի տեսնեն՝:

Այս մեծամեծ դիպուածք՝ որ հասարակ օրէններէ ծագիլ կըթուին, սրոց վրայ կըխօսի հոշակաւոր յիմարեյթը, անդրերկրային էակներէ բղիտոյ ստոյգ յայտնութեանց կըվերտարելին:

Այս ճառագայթաւոր և լուսապայծառ էակները, հոգի և մարմին որպէս մենք, այլաւելի մաքուր ու նուրբ հոգի և նուազ կարծր ու պինդ մարմին, յայտնած են զինքեանս ամեն ժամանակ և ամեն ազգաց մէջ:

Մուրք գրեանք, և անսուրբ մատեանք իի են նմանօրինակ եղելութիւններով, զորս մերօրեայ գիտութիւնը կամ փիլիսոփայութիւնը ի զուր կըփորձեն ծանակիլ կամ արգաչատիլ նոցա վրայ, վասնզի ոչինչ կըհասկնան անոնց վրայով, սակայն քանի որ խիստ երկար պիտ: ըլլայ այժմ այսպիսի ընդարձակ և պարտ է ըսել, այսպիսի գծուար նիւթի մը վրայ ճառել, թող ներուի մեզ վերջացունելէ առաջ կանգ առնուլ ազգաց մեծագոյնին և վսեմագոյնին առջև, այն Յուրաստանին՝ որ զաշխարհ լուսաւորեց՝ արհեստ-

ներն ու գիտութիւնները իրենց ամենաբարձր կատարելութեան հասցունելով:

Գ.

Այժմ անցնիմք նախնի գլխաւոր փրկսփայլից տեսութեան, այն միակ նպատակաւ որ ցըցունեմք մեր ընթերցողաց թէ բոլոր այս երևելի գլուխները, Սոկրատի նման, կըհաւատային հանդերձեալ կեանքի մը և անդշիրիմեան յայանութեանց:

Ահաւասիկ Արիստոտիլի Ֆիզիքսն մէջ բաժը: «Աներևոյթ էակները՝ բոլոր նիւթաւոր էակաց նման գոյացական են»: Ֆիզ. Ի. 2—3 Յետոյ կը յաւելու «Η γάρ φύσις δαιμονία ἀλλ' οὐ θεία»:

Բնութիւնը աստուածային(1) չէ, այլ գիւլային (2)այսինքն թէ լի է բերրով, «գիւլերով»: Յայտնի է որ δαίμων, δαίμων կամ δέμων (յունարէն) բառը ծաւ ուսանիլ, ճանաչել, կամ ծաւ գասաւորել բաշխել և այն բառէն ծնած է:

Ստուգիւ թափառական ոգիք իրենց նիւթական և ոգեկան ձիրքերը կըհնդուն:

Աւելի հեռուն կը յաւելու նաև «Անտեսանելի էակները մարմիններ ունին, այլ խիստ նուրբ և եթերային»:

Ըստ Տիոփէն Լաէրսի—Է. 56—Ստոյիկեանք ևս միևնոյն կարծիքն ունէին,

Πάν γάρ τὸ ποιοῦν εὐμαί ἐστιν,

Պլատոն:—«Այս անտեսանելի էակները՝ նիւթական աշխարհի ստեղծումէն առաջ գոյացած»

(1) Divine.
(2) Démoniaque.

են—Օրէնք, 896:

Ոգիք զմարդ կողոզեն յաճախ, իբր պահապան ոգի նորա ամեն գործողութեանց մէջ, վկայ Սոկրատի ոգին:—Ջատ. եր. 31—40:

Պէտք է որ մարգարէն և բանաստեղծը գերագոյն վիճակի մը մէջ անցնին՝ ուր իրենց մտաւորական հորիզոնը ընդարձակած է գերբնական լուսոյ միջոցաւ:

Խօսակցութիւն Իոյի և Մէնոնի: «Փրկսփայլութիւնը նոյնպէս ներշնչութեան գործ է. որուն օգնութեամբ մարդ՝ իւր գիտակցութեան, «συνείδητος, միջոցաւ՝ անտեսանելի էակաց գերբնական աշխարհին հետ յարաբերութեան կըմտնէ»:

Նախատեսները(1) (մարգարէք) չեն՝ որ կըխօսին, այլ Աստուած է որ կըխօսի ի նոսա»:

Թողէ:—Տիեզերք լի է աստուածներով πλῆρες θεῶν:—Արիստ. տը Անիմա 1—5:

Արեւել:—Ըստ այս փրկսփայլին, ոգեկան զօրութիւնք զաշխարհ կը շարժեն:—Գարմինս ե. 11—15: Տպ. Սթիւրց 13 և այլն:

Հերակլէս:—Տեսանելի աշխարհը լի է դեերով և ոգիներով: Հոգին՝ մարմնոյն մէջ օտարականի կամ հիւրանոցը եղող ճամբորդի մը պէս կը բնակի:—Պիլատ 76:

Հեղի:—Բաշի ոգիք կըհոսեն մարդոց վրայ—121 և այլն:

Պիլատ:—Ոգիք՝ թագուն իրերը կըծանուցանեն մարդոց և ապագայն կըկանխասեն:—Տիո. Լա. Ը, 32:

(1) Voyant.

Հողին՝ մարմնին մէջ ծածկուած է դադադի կամ դերեղմանի մը մէջ ծածկուածի նման :— ֆիլ. Կղէմ.— Աղէկս. Գ. 433 :

Նիշնջութիւնը՝ ոգիներուն մէկ թելադրութիւնն է , որք կը յայտնեն մեզի ապագայն և ծածուկ իրիւրը :— Տրոփ. Լա. Ը, 20 :

Ֆրիլէր.— Պատի դադրիս մահկանացու ըլլալէ, եթէ մարմինդ ձգելէդ ետև դէպի եթերին ազատ ասպարէզն երթաս . անմահ և անեղծանելի աստուած մը պիտի ըլլաս :

Մեր այս երկրային աւարը ձգելէ ետև աստուածներ պիտի ըլլամք , քանզի անմահ հոգիներ կը բնակին մեր մէջ :— Սան. Տպ. Սիլպ. եր , 97 :

Հոբրուս.— Նախատեսք , մարգարէք՝ կոչեալք ներկայացուցիչք Աստուծոյ : (θεοπροποί) Μαν. εγους. ω; ενι θυμω ἀνατασι βάλουσι.— Ողխական 1-200, 201, 347, Ժե, 112, ԻԲ, 346 :

Պիւթագոր , Պյտտոն , Պրոկղիս եթերային մարմնոյ էութիւնն ընդունեցին , կը հաւատային թէ բոլոր աստուածները եթերային մարմիններունն : Հոմերոս εἰδωλον կը կոչէ զայն , որ է ἀδαντος, ἄφθε ο. — Եղիական, Ե. 857 :

— Երիտասարդութեան ծաղիկը անդադար կը փայլի առ դարեր , քանզի եթէ իւր արտաքին ձևը մարդկային է , իւր գոյութիւնը՝ մեր նիւթեղէն մարմինը կազմող միսն և ոսկրէն գերագոյն բնութիւնն մ'է :— Եղիական ԺԳ 353 :

Սուրբն Պողոս (Առաքեալ) ևս կըսէ մեզի : Մեր կենդանական և եղծանելի մարմինը անհետ պիտի ըլլայ օր մը՝ անեղծանելի մալ մնոյ մը տեղի տալու համար՝ զոր Ս. Գիրքը եօգեկն մար-

դի կը կոչէ :— Պող. Առաք. Ա. կորնթ. Ժ. , 14 :

Անաքսախորաս և Հոմերոս հաւասարապէս կը հաւատան որ ներշնչութիւնը ոգիներու և աստուածներու (θεόπνευστοι.) գործն է :

Ս. Մատթէոս՝ Քրիստոսի իւր աշակերտաց ըրած սա խօսքը կը պատմէ ,

« Դուք չէք որ կը խօսիք , այլ ձեր Հօրը հոգին է՝ որ կը խօսի ի ձեզ » :— Մատթ. Ժ. 20 :

Եդիկէրուս.— Բոլոր աստուածները մարդկային ձև մը ունին . բանականութիւնը միայն կրնայ նշմարել զանոնք՝ իրենց տեսիլը կամ կաղապարը կազմող մասանց նրբութեան պատճառաւ :— Պիւտարգ. գիրք Ա. ԳԼ. 27 :

Եդիկէրուս.— Մենք բնաւ միմեկ չեմք : Աստուած և մեր հրեշտակը մեզի հետ են , և զմեզ տեսնելու համար լոյսի կարօտութիւն չունին : Արիս. Ա. , 14 :

Պլէրոբոս.— Այն գոյութիւնք որք յերկինս են և ի դժոխս հաւասար յարաբերութիւն մը ունին :— Իզիս և Օլիբիս , Բ , եր. 378 :

Այս առաքինի հոգիք՝ մահկանացուաց պահպաններն են , եր. 344 :

Ոգիները՝ յերկինս կը տանին մահկանացուաց մաղթանքն ու աղօթքը , և կիմացունեն անոնց աստուածոց պատգամներն ու բարիքը : եր. 344 :

Օրիժէն.— Հոգին , մահուընէ ետև , եթերային մարմին մը պիտի գտնուէ՝ որ իւր երկրային մարմնոյն կը նմանի : 1. եր. 85 :

Բոլոր ոգիք եթերային մարմինով մը կը շրջապատին՝ երբ պէտք ունենան , 1. եր. 194 :

Ահաւասիկ յունական տապանագիր մը՝ որ

կապացուցանէ թէ որքան կըհաւատային նախնիք՝ հանդերձեալ կենանքի մը :

Արկիրն իւր ծոցին մէջ կըպահէ այս մարմինը՝ որ Պրատոնինն է , այլ իւր հոգին երջանիկներու վերապահեալ իտղաղ և յաւիտենական կեանք մը կըվստիւի՝ — իսպառ ծաղկաքաղք(1) Յունկնք : Եր. 324 :

Ահաւասիկ ուրիշ մ'ալ, որ Եփեսոսի մէջ գտնուած է : Բուն մեռեալը կըխօսի ,

Ναλω δ' ἠρώων ἱερὸν δόρον οὐκ Ἀχέρωντος.

«Բնակիիմ՝ ի բնակարանս գիւցաղանց՝ այլ ոչ ի գոօխս» :

Այս քանի մը վկայութիւնք բաւական են կարծեմ համոզել՝ որ գրեթէ բոլոր մեծ մարդիկ ի նախնիս՝ երբէք կատկած չունէին մեր մէջ գոյութիւն ունեցող խնայական էակի մը վրայ , որ կեայ քան զմարմին (Survivre au corps) և կարող է , ընդ սոսոյց պարմանօք , յարարերութեան մանեղ յափտակիչներու(2) և նախատեսներու հետ : Այժմու դիւնականաց և փիլիսոփայից մեծ մաս մը ևս՝ միևնոյն կարծիքն ունի այս խնդրոյն վրայ :

— Լայպից :— Եստ տեսակ արարածներ կան մեր վերևը , որոնցմէ չկան Բէր ներքևը :

Կենդանիէն(3) մինչև իսպառ Ֆանի-ի(4) հրեշտակը մարմնոյ մը կապակից է (Վեմպօլքի)(5)

(1)Anthologia.

(2)Estatique.

(3)Vivant.

(4)Monade.

(5)Monadologie.

Չրկայ երբէք բանաւոր արարած՝ առանց գործարանաւոր մարմնոյ մը , և չրկայ երբէք ոգի՝ որ իսպառ նիւթէ բաժանեալ ըլլայ : (Աստուծոյ ինքն(1) , եր. 11. 124)

Կընդունիմ՝ նախնեաց և բանականութեան հետ միասին՝ որ հրեշտակք և բանականութիւնք և կարծր մարմինէն բաժանեալ հոգիք՝ միշտ նուրբ մարմիններ ունին , թէև նոյն իսկ դոքա անմարմին ըլլան : (Թուղթ ի մէջ Լայպնիցի և Քլէրքի (Clarke) եր , 771.)

Ալեկէր :— Չմարդ ուսանելու համար հարկ է հոգւոյն մէջ փնտռել զանի , և ոչ թէ նորա մարմնեղէն շրջապատին մէջ :

Պարիէլէֆ Լեւի-իլէր :— Հոգին՝ անասունի և հրեշտակի մէջտեղ իրր տեսակ մը միջակետ հաստատուած է , անասունին զգայութիւնքը՝ հրեշտակին որոշ գաղափարաց կըկցէ :

Հանրի Մարտէն :— Չրկրնար ուրացուիլ արտաքին էակոյ՝ ներշնչելոյն վրայ ըրած ներգործութիւնը : Խիստ յայտնօրէն նախախնամական ներշնչութեանց մէջ մարդէս ծնած մոլորութիւնք՝ Աստուծմէ ծագած ճշմարտութեան հետ կըխառնուին : Անխալ էակը ոչ ումք կըհաղորդէ իւր անսխալութիւնը : (Պարիէլէն Տրանսյէ յօդ. Ժ-ն քր. Ա.)

Տօմօր Պարթլոյի :— Հոգին՝ անհրաժեշտ է գործարանաւորութեան տեսութեան մէջ , նա՛ իշխող էակն է անդ : (Աստուծոյ Գիւ Ըն Եր. Լ. եր. 10.)

Լօ (Locke) :— Համոզուած եմք՝ որ շատ տեսակ արարածներ կան մեր վերևը . որոնցմէ չկան մեր ներքևը , վասնզի մենք աստիճանաբար շատ

(1)Théodicée.

աւելի հեռացած եմք Աստուծոյ անվախճան է-
ութեան կատարելութենէն՝ քան ստորնագոյն
վիճակն արարածի :

Վ. կրէյթի — Հոգւոյ մասին՝ կրգգամ որ գոյ
է նա , և միտում չունիմ ուրանալու մեռելոց՝
Ոգւոց հետի հաղորդակցութիւնը :

(Lettres to a Candid inquier on animal magnetism)

— Պապիէ — Բնազանցութիւնը բնութեամբ
կուտայ մեզի ուրիշ էակաց կարելիութիւնը ,
ուրիշ արարածներ՝ որք չունին բնաւ իբր հիմն,
(ինչպէս մենք) նիւթական էութիւնք անըրպետք
և ժամանակը : Կայ ուրեմն ուրիշ կարելի տիե-
զերք : Ժողովուրդի Գեղա . 4 Սեպտ. 1861 :

Ալլեր Լըմէն — Նիւթը կրկնուի , շարժումը
կրչափուի , խորհուրդն ու ճշմարտութիւնը՝ որք
էական հիմունք են կրխուսին չափէն և կշռէն :
(Ոգեկանոն-իւն Կգ-յ)

Գլա Պերնար — Իմացականութիւնն իսկ , որոյ
երևոյթները՝ կենաց ամենաբարձր արտայայտ-
ութիւնները կընկարագրեն , կենդանի (vivant)
էակներէն արտաքս գոյ է : (Նկարագիր ի վերայ յա-
ռաշարիմ-իւն ընդհանուր բն-իւն-իւն)

Վրոն-էլ Թ. Վարլէյ , Անդամ թագաւորական
բնկերութեան Լոնտոնի — Ո՛չ հին և ո՛չ նոր աշ-
խարհի մէջ չեմ տեսած իմաստուն մարդ մը՝ որ
Հոգեկան զօրութենէ (1) յառաջ եկած երևոյթ-
նիւրը խնամով զննելէ ետև՝ ոգեկան ենթա-
գրութեան համազուած չըլլայ : (Թողլւ ա Պ. Վ.
Քրոնս :

Վ. Քրոնս , Անդամ թագ. բնկեր. Լոնտոնի —
Ոգեկան երևոյթից էական իրողութեան գրեթէ

(1) Forces psychiques.

վեց անգամ փորձելէս , և զանոնք մանրակրկիտ
կերպով քննելէս (առ որ յաջողակ եմ) ետև
համազուեցայ (Գաղթիւրէ) Ժողովուրդ . . . եր, 340 :

Ե. Նոպէն , Անդամ էնսթիթիւլի — Մարմինը
ամբողջապէս , մինչև իւր ամենայնտին հիւլէնե-
րը , հոգիին գործիքն է : Հոգին նախագոյ է
ամեն նիւթային գործարանական կազմութենէ :

Ճօժ Սիւսլըն , Անդամ Լոնտոնի՝ բժշկաց և վի-
րաբուժից թագա. գպրոցին — Ոգեկանութիւ-
նը՝ երբէք բնութեան օրէնքներէն դուրս չէ ,
ո՛չ ալ անոնց հակառակ . բանն այն է թէ հա-
սարակօրէն ճանաչուած իրողութիւններէն ու-
րիշ և աւելի զօրաւոր իրողութիւնք ի լոյս բեր-
ուին , և ոգեբանական մատեանին մէջ արձա-
նագրուած օրէնքներէն գերազանց եղածներն՝
ակներև ի յայտ անուին :

Ոգեբանութիւնը, կրչայտնէ որ մարդուս նիւ-
թեղէն մասը՝ բուն իսկ մարդը չէ , այլ լրիկ իրեն
չըլնողատ պահարանը՝ որուն ներքև : Ինքզինքն
այս վիճակիս մէջ կըցցունէ , և որ հետևաբար ,
բոլոր առողջ փիլիսոփայութեան էական հիմք
ոգին է : (The claims of modern Spiritualism upon
public attention.)

« Իրաւունք արդի ոգեբանութեան առ ի յու-
շաղթութիւն հասարակաց » . ճառ խօսեցեալ ի
դահլիճ Քէվլընտիլի , ի Լոնտոն , կիրակի-երեկոյ .
18 Մայիս 1873 :

Այս բոլոր վկայութիւններէն ետև , իրաւունք
ունիմք մենք մեզի հարցունելու՝ թէ հոգեկան
զօրութեանց միջոցաւ ձեռք բերուած երևոյթ-
ները՝ ճշմարիտ են արդեօք , և թէ՛ եթերային
բնակիչք գոյ են արդեօք , թէ ո՛չ :

Ստոյգ է որ այսօր՝ ամեն երկրի միջիննաւոր
 մարդոց կողմանէ եղած փորձերը, որոց մէջ ա-
 ռաջին կարգի գիտնականներ կան, կապացու-
 ցանքն որ տարօրէն իրողութիւնք տեղի կունե-
 նան մարդու կամքէն դուրս: Այս տարադէպ
 իրողութիւնները որք Ֆիզիզին ճանաչած շատ
 օրէնքները վերի վայր կըլլին, կարելի եղածին
 չափ մանրաքնին կերպով ուսած են քանի մը
 եւրոպացի հռչակաւորք, որոց փորձերուն ար-
 գիւնքն հետեւեալն է:

Մարդէն զատ՝ բանական էակներ գոյութիւն
 ունին տիեզերաց մէջ: Այս էակայ՝ երկրիս
 բնակչաց հետ հազարդակցելու համար բնա-
 անկարելիութիւն մը չըկայ:

Ահաւասիկ մերօրեայ գիտնականաց շատերը
 ևս հին Յունաստանի գիտնոց և փիլիսոփայից
 նման համոզուած են անտեսանելի աշխարհիս գո-
 յութեան: Սոկրատ, Պլատոն, Արիստոտ և այլն,
 իրենց բանականութեան տէրն էին արդեօք
 թէ ոչ ուղեղնին հիւանդ էր: Պատասխանը ըս-
 տուցիւ տագնապայի է, մանաւանդ երբ այս
 հարցումը արդի գիտնականաց համար ըլլուի:

Սոյն առեղծուածը լուծելու՝ մեր այս անկա-
 րողութեան մէջ գտնուած ատեն կամաւ կըբի-
 մեմք հետեւեալ առածին. «Իմաստուն ճշ և յիմար
 ճշ ներկայ եւ իմաստունը իշլէ, իշլուէ, և իշլէ-
 յիմարը իշլէ-ե'»: Եթէ մերօրեայ մէկ քանի գիտ-
 նականաց կամքին համեմատ, վայրիկ մը այնպէս
 կարծեմք՝ թէ Գրիստոս և Սոկրատ նոյնպէս ա-
 մեն մեծ մարդիկ խենդ էին, հարկ կըլլայ այն
 ատեն որ ինքզինքնիս հարցունեմք՝ թէ ես ինչ
 եմ ուրեմն . . . :

6076

P. M.

6076